

O'ZBEK TILI VA UNING TARAQQIYOT YO'LI

Buxoro shahar kasb-hunar maktabi
Ona tili va adabiyot fan o'qituvchilari
Sharopova Matluba Isroilovna,
Raxmatova Nafosat Jumayevna

Anontatsiya: *Ushbu maqolada o'zbek tilining paydo bo'lishi, shuningdek taraqqiyot bosqichlari rivojlangan davri ya'ni bu tilda buyuk asarlar yaratilishi haqida so'z boradi.*

Kalit so'zlar: *o'zbek tili, turkiy til, ma'naviyat, jamiyat millat.*

Bizga ma'lumki o'zbek tili aynan shu mukammal holatdagi o'zbek tiliga aylanishi uchun minglab chig'iriqlardan o'tgan. O'zbek tilining shakllanishi, ya'ni qadimiy ildizlari uzoq o'tmishlarga borib taqaladi. Tilimizning hozirgi fonetik, leksik, morfologik, grammatik jihatdan yuksak holatga kelishi uchun bizga ming yillar kerak bo'lgan. Bizning bebaho adibimiz Cho'lpon aytganidek

"Til yashasa millat yashaydi". Tilimiz rivojlanganiga qadar ushbu bosqichlardan o'tgan.

Birinchi bosqichda, miloddan avvalgi davrlardan X asrgacha bo'lgan davr. Bu davrdagi til fanda qadimgi turkiy til deb yuritiladi. Albatta bu davrda ham tilimiz bir qadar rivojlangan bunga dalil tariqasida esa o'sha paytda yaratilgan asarlarni ko'rsatishimiz mumkin. Masalan qadimgi xalq og'zaki ijodi namunalaridan, O'rxun-Enasoy yodgorliklari (VII-VIII) shu tilda yaratilgan. Hozirgi o'zbek tilining rivojlanishi uchun asos bo'lgan til turkiy til, ya'ni bobo til hisoblanadi. Demak, o'zbek tili turkiy tillar oilasigakiradi. Ushbu oilaga o'zbek tilidan tashqari qirg'iz, qozoq, turk, turkman, tatar, uyg'ur, chuvash, boshqird, qoraqalpoq, yoqut, tuva tillari kiradi. Bu tillarning hammasi qaysidir davlatning milliy tili hisoblanadi. N. Uluqov "Tilshunoslik nazaryasi" kitobida shunday ma'lumot keltirilgan: "Turkiy tillar oilasi olti yirik guruhga bo'linadi. Ushbu tillar MDH hududidagi Ozarbayjon, Turkmaniston, Qirg'iziston, Qozog'iston, O'zbekiston, Sharqiy Turkiston, Yevropa kabi hududlarda tarqalgan. O'zbek tili o'ziga eng yaqin bo'lgan uyg'ur tili bilan bu oilaning qarluq guruhini tashkil etadi. Ammo hozirgi o'zbek tilida qarluq lahjasidan tashqari, qipchoq lahjasi va o'g'uz lahjasi xususiyatlari ham mujassamlashgan, chunki hozirgi o'zbeklar tarkibida qipchoq va o'g'uz guruhlarining ham vakillari bor. Turkiy xalqlar ichida o'zbeklar eng ko'p sonni tashkil etadi". Ikkinchi bosqich ya'ni qadimgi turkiy tilning davomchisi XI-XIV asrlarni o'z ichiga oladi. Ushbu davrda yaratilgan asarlar Mahmud Qoshg'ariyning

"Devoni lug'atit turk"(Turkiy tillar devoni),Yusuf Xos Hojibning "Qutadg'u bilig"(Saodatga eltuvchi bilim), Ahmad Yugnakiyning "Hibbat ul- Haqoyiq"(Haqiqatlar armug'oni), Haydar Xorazmiyning "Muhabbatnoma", Rabg'uziyning "Qissasi Rabg'uziy" kabi buyuk asarlar yaratilgani tilimizni yorqin o'tmishidan dalolat beradi.

Uchinchi bosqich: XV asrdan XIX asrning ikkinchi yarmigacha qo'llangan til eski o'zbek tili deb nomlangan. Bu davrda ham o'ziga xos ijodkorlar tomonidan o'ziga xos asarlar yaratilgan. Xususan, bu davrda yashab ijod qilgan ijodkorlar Atoyi, Sakkokiy, Sayfi Saroyi, Alisher Navoiy, Bobur, Mashrab, Turdi Farog'iy, Zavqiy, Nodira, Anbar Otin, Uvaysiy, Gulxaniy, Muqimiy kabilar. Ushbu davrni o'zbek tilini oltin davri deb atash mumkin. Chunki bu davrda hazrat Navoiyning "Xamsa" asari yaratilgan. U o'sha davrda turkiy tilni boshqa tillardan kam emasligini isbotlab bergan. Uning bu xususda "Muhokamat ul lug'atayin" nomli asari mavjud. Bu asarda Navoiy fors tili va turkiy til o'rtasidagi tafovutlarni tasniflab bergan. Hattoki turkiy tilning ustunligini isbotlash maqsadida ba'zi fors tilida yo'q so'zlarni turkiy tilda ifodalab bergan Masalan: "yig'lamoq" fe'lining o'kurmak shakli faqat turkiy tilda uchraydi. Bu ham o'zbek tilining yuksakligidan dalolat beradi .

To'rtinchi bosqich: XX asrning 20-30 yillarida shakllana bordi va shu asrning oxiriga kelib o'zining yuqori cho'qqisiga erishdi. Bu davrda o'zbek tilining ichki qurilishi zamonaviy tilshunoslik yutuqlari asosida ishlab chiqildi va o'zbek tilshunosligi zamonaviy jahon tilshunosligining bir bo'lagi sifatida shakllandi. Imlo qoidalari yaratilib, o'rta va o'rta maxsus va oliy maktab uchun bu tildan me'yoriy darslik qo'llanma hamda ilmiy grammatikalar yaratildi. Lug'atshunoslik bo'yicha olib borilgan ishlar nihoyatda samarali bo'lgan. Bir tilli, ko'p tilli va turli sohaviy lug'atlar yaratilib, leksikografiya tilshunoslikning alohida soha sifatida namoyon bo'ldi. O'zbek tilshunosligi zamonaviy fan sifatida to'liq sifatida shakllandi. O'zbek tilini o'rganish bo'yicha qilinayotgan barcha ishlar bir asosiy maqsadga -hozirgi o'zbek tilining taraqqiyot qonunlarini va shu asosdagi barcha tarmoqlari bo'yicha me'yorlarni belgilashga qaratildi, chunki til ma'naviyatimizni belgilab beruvchi asos hisoblanadi. Adabiy til esa ya'ni adabiy nutq umumxalq tilining ishlov berilgan, sayqallangan va ma'lum bir shaklga solingan shakli hisoblanadi. Endi biz adabiy til o'zi nega kerak degan savolni o'rta tashlaymiz. Tilning ushbu shakli barchaxalqlar tilida mavjud bo'libu barchaga birdek tushunarli tarzda mavjud bo'ladi. Shuning uchun tilning bunday ko'rinish shakliga tilshunos Mustaqim Mirzayev "Adabiy til umumxalq tilidan yasalgan guldasta", -deb baho bergan edi. Demak, o'zbek adabiy tili sheva va lahjalar bir butunjahonligidan iborat bo'lgan o'zbek milliy tilidan farqlanadi. O'zbek adabiy tili o'zbek millatiga tegishli bo'lgan milliy tilining tarkibiy qismi hisoblanadi. Milliy til bilan adabiy til orasidagi aloqa, butun-qism, umumiylik-xususiylik munosabatidek bo'ladi. Adabiy nutq me'yorlashgan. U xalq shevalaridan ustun turadi va uning me'yorlariga qat'iy rioya qilish, shu tilda so'zlovchilar, turli sheva va lahja vakillari orasida rasmiy muloqot bo'lishi shart. Adabiy til umumxalq madaniyati saviyasining bir ko'zgidir.

Yozma va ogʻzaki nutqda adabiy meʼyorga rioya qilish soʻzlovchi nutqining madaniy saviyasini belgilaydi. Hozirgi oʻzbek adabiy tilining ogʻzaki va yozma shakllari mavjud. Aynan shu ikki shakl vositasida u xalqqa xizmat qiladi.

1. Adabiy tilning ogʻzaki shakli toʻgʻri talaffuz meʼyorlariga, eshitish orqali idrok qilishga tayanadi. Bu shaklning moddiy-material asosini fizik-akustik birliklar (nutq tovushlari, urgʻu, ohang, melodika, pauza, tembr, ritm, temp) tashkil etadi, uning tarixiy ildizlari xalq ogʻzaki ijodi namunalarida - dostonlar, qoʻshiqlar, maqollar, hikmatli soʻzlar, topishmoqlar, ertaklar negizida shakllanib, ogʻizdan ogʻizga oʻtib kelgan, shu jarayonda uning hozirgi milliy adabiy tilga xos yagona talaffuz meʼyorlari shakllangan. Hozirgi oʻzbek adabiy tilining ogʻzaki shakli koʻproq adabiy soʻzlashuv jarayonida namoyon boʻladi, uning faoliyatida imo-ishora, nutq vaziyati kabi noverbal vositalar ham muhim rol oʻynaydi.

2. Hozirgi oʻzbek adabiy tilining yozma shakli, avvalo, yozuv sistemasiga hamda shu sistema birliklarini (grafemalarni, orfogrammarni) koʻrish va oʻqishga asoslanadi. Yozuv sistemasi, maʼlumki, grafika, orfografiya va punktuatsiya kabi komponentlardan tarkib topadi, demak, uning moddiy-material asosini optik-grafik vositalar tashkil etadi. Adabiy tilning yozma shakli faoliyatida ilmiy uslub, rasmiy uslub, ommabop (publisistik) uslub qoliplariga xoslanish xususiyatlari borligi ham koʻzga tashlanadi. Hozirgi oʻzbek adabiy tili taraqqiyotini asosan ikki omil belgilaydi bular: lingvistik va ekstralingvistik omillardir.

1. Lingvistik omillar. Bularga muayyan tilning sistemaviy va strukturaviy xususiyatlari-fonemalar tizimi, lugʻat boyligi, morfema tiplari, soʻz yasash modellari, grammatik qurilishi, leksik, grammatik birliklarning semantik va funksional xususiyatlari, ular oʻrtasidagi aloqa va munosabatlarni belgilovchi qonuniyatlar kiradi. Adabiy til taraqqiyoti, birinchi navbatda, ana shularga tayanadi.

2. Ekstralingvistik omillar. Bularga tildan tashqari mavjud boʻlgan faktorlar kiradi: ijtimoiy tuzum formalari, tarixiy jarayonlar, xalqlar va millatlar oʻrtasidagi iqtisodiy, siyosiy, madaniy, maʼrifiy aloqalar, ilm -fan rivoji, ishlab chiqarish va texnika taraqqiyoti, ijtimoiy tafakkur, inson ruhiyati, his- tuygʻulari aynan shular jumlasidandir. Masalan, Oʻzbekiston Respublikasi mustaqillikka erishgach unga ekstralingvistik omillar jiddiy taʼsir oʻtkazdi deb aytilish mumkin. Negaki mamlakat mustaqillikka erishgach uning ijtimoiy hayotida, bozor iqtisodiyotida, maʼrifat va madaniyat sohalarida tub oʻzgarishlar yuz berdi. Bu esa oʻz-oʻzidan yangi soʻzlarga boʻlgan ehtiyojni keltirib chiqaradi. Ayrim soʻzlar esa isteʼmoldan chiqib boshladi, bularga misol tariqasida quyidagi soʻzlarni keltirish mumkin (partkom, raykom, obgom, sovxoz, oblast) soʻzlari oʻzbek tilining tarixiy qatlamiga oʻta boshladi. Endi esa tabiiyki, yangi soʻzlar jamiyatimizga kirib kela boshladi. Ularga misol tariqasida quyidagi soʻzlarni keltirish mumkin (biznes, investitsiya, litsey, gimnaziya, menejer, menejment, brifing, marketing), shuningdek, hokim, hokimiyat, viloyat, tuman kabi leksemalarning mazmun mundarijasida hozirgi tuzumga xos yangi qirralari yuzaga keldi, natijada bunday soʻzlar eski qatlamdan zamonaviy qatlamga oʻtdi. Bundan shunday xulosa anglashiladiki, milliy tilning shu jumladan, milliy adabiy tilning taraqqiyotida lisoniy va nolisoniy omillar qatnashadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Nosirjon Uluqovning “Tilshunoslik nazaryasi”
2. Ra’no Sayfullayeva ”Hozirgi o`zbek adabiy tili”
3. Jamolxonov H. “Hozirgi o`zbek adabiy tili”
4. Mengaliyev B. “Hozirgi o`zbek adabiy tili”